

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد اسلامی: رویکرد نظریه داده بنیاد^۱ The Current Pattern of Religious Education in Islamic Azad University: A Theory-based Approach

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۷/۷، تاریخ ارزیابی: ۱۴۰۱/۱۰/۴، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۱۳

 [20.1001.1.25382241.1401.13.26.10.3](https://doi.org/10.25382/20.1001.1.25382241.1401.13.26.10.3)

M.Zare Jafari Zavare, Dr.H.Momeni
Mahmoei, Dr.M.Zirak, Dr.A.Akbari,
Dr.T.Falah Mehne

Abstract: The aim of the present study is to investigate the current pattern of religious education in the curricula of Islamic Azad University students. This research was conducted with a qualitative approach and a data-based method. The statistical population included all the professors, students and managers of the educational groups of Islamic Azad University in Razavi Khorasan province, who were selected through purposeful criterion-based sampling. The data was obtained through semi-structured interviews with 22 professors, students and managers of educational groups. In order to analyze the data, open, axial and selective coding method was used. Lincoln and Cuban criteria were used to ensure validity and reliability. The results of the research revealed 25 core concepts that, in the form of a paradigm model, included the ineffectiveness of the educational system in internalizing religious values as a central category and causal conditions (the inability of the university in interdepartmental cooperation, weak religious identity of students, lack of attention to the system religious-oriented university education), contextual factors, facilitating intervention conditions (university networking with institutions in charge of religious education, credibility of teaching resources, professors' expertise), facilitating and intervening factors (methodical challenge, insight challenges), and finally strategies and consequences.

Keywords: religious education, curriculum, Islamic Azad University, grounded theory

محمود زارع جعفری زواره، حسین مومنی مهموئی، مهدی
زیرک، احمد اکبری، تورج فلاح مهینه^۶

چکیده: هدف پژوهش حاضر بررسی الگوی جاری تربیت دینی در برنامه‌های درسی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی است. این پژوهش با رویکرد کیفی و با روش داده بنیاد انجام گرفت. جامعه آماری شامل کلیه اساتید، دانشجویان و مدیران گروه‌های آموزشی واحدهای دانشگاه آزاد اسلامی در استان خراسان رضوی بوده که از طریق نمونه‌گیری هدفمند از نوع ملاک محور انتخاب شدند. داده‌ها از طریق مصاحبه‌ی نیمه‌ساختاریافته با بیست و دو نفر از اساتید، دانشجویان و مدیران گروه‌های آموزشی بدست آمده است. به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش کدگذاری باز، محوری و گزینشی استفاده شد. برای تأمین روایی و پایایی از معیارهای لینکن و کوبا استفاده شد. نتایج پژوهش نشان‌دهنده بیست و پنج مفهوم محوری است که در قالب مدل پارادیمی استروس و کوبین (۲۰۰۸) شامل ناکارآمدی نظام آموزشی در درونی سازی ارزش‌های دینی به عنوان مقوله محوری و شرایط علی (نا توانایی دانشگاه در همکاری بین بخشی، ضعف هویت دینی دانشجویان، عدم توجه به نظام آموزشی دانشگاهی دین‌محور)، عوامل زمینه‌ای (عوامل فرهنگی - اجتماعی، عوامل سازمانی، عوامل آموزشی)، شرایط مداخله‌ای تسهیل‌گر (شبکه‌سازی دانشگاه با نهادهای متولی تربیت دینی، اعتبار منابع درسی، تخصص اساتید)، شرایط مداخله‌گر محدودکننده (چالش‌های بینشی، چالش‌های کنشی)، راهبردها (فرهنگ‌سازی تربیت دینی، اعتقاد درونی همراه با توجه به التزام عملی در تربیت دینی، اعتدال در تقویت و گسترش تربیت دینی، آموزش جامع و همه‌جانبه، شبکه‌سازی و تعامل‌گرایی در تربیت دینی) و پیامد (عدم تحقق جامعه اسلامی و عدم استقرار فرهنگ دینی در دانشگاه و جامعه، بی‌اعتنایی و عدم پایبندی به ارزش‌های دینی) سازمان یافت.

کلمات کلیدی: تربیت دینی، برنامه‌درسی، دانشگاه آزاد اسلامی، نظریه داده بنیاد

^۱ مقاله مستخرج از رساله دکتری نویسنده اول می‌باشد.

^۲ دانشجوی دکتری برنامه‌ریزی درسی، گروه علوم تربیتی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت

حیدریه، ایران Mhmwdzarjifryzwarh@gmail.com

^۳ دانشیار، گروه علوم تربیتی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران. (نویسنده مسئول)

Momenimahmoei@yahoo.com

^۴ استادیار گروه علوم تربیتی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران.

Mehdzirak45@gmail.com

^۵ استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. akbari.180@gmail.com

^۶ استادیار، گروه علوم تربیتی، واحد تربت حیدریه، دانشگاه آزاد اسلامی، تربت حیدریه، ایران.

turaj.falah@gmail.com

بیان مسئله

آموزش، زیربنای توسعه پایدار انسانی است و ابزار اصلی برای تحقق اهداف توسعه به شمار می‌رود. جوامع مختلف با توجه به ضرورت‌های فرهنگی خود برای نظام تعلیم و تربیت، اهداف و خط‌مشی‌های متفاوتی را انتخاب می‌کنند که در زمینه پویا نگه داشتن جامعه‌ای مؤثر است که در آن زندگی می‌کنند (رحمان‌پور و میرشاه‌جعفری، ۱۳۹۵). در جوامع دینی، دین به‌عنوان یک‌نهاد اساسی بر تمام ساحت‌های حیات فردی و اجتماعی افراد تأثیر می‌گذارد و از همین رو، پایبندی به ارزش‌های دینی در میان اعضای جامعه امری مهم تلقی می‌شود. نهادینه‌سازی ارزش‌های دینی از طریق نهادهای آموزشی انجام می‌شود. از همین رو در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، ساحت تربیت دینی - اخلاقی به‌عنوان محور کلیه برنامه‌های تربیتی مطرح شده است (وجدانی و حیدری، ۱۴۰۰). ساحت تربیت دینی - اخلاقی که چهارچوب بنیادی و اصول آن بر اساس دین و آموزه‌های دینی است بیان می‌دارد که تربیت دینی در مقابل تربیت سکولار قرار دارد و همه ابعاد یک نظام را بر اساس مبانی معیارهای دینی شامل می‌شود. به عبارتی، بخش خاصی از تربیت که برای تقویت روند دین‌داری و دین‌ورزی متربیان صورت می‌پذیرد؛ و در این شکل از تربیت، اعتقادات و مناسک دینی خاصی مورد توجه قرار می‌گیرد و مرتبی برای رسیدن به ایمان و باور و عمل به آن‌ها تربیت می‌شود (کیایی و موسی زاده، ۱۳۹۷). تربیت دینی، گونه‌ای از تربیت است که مستقیماً با ساحت تربیت دینی - اخلاقی ارتباط داشته و در راستای دستیابی به اهداف آن تعریف می‌شود.

هدف اصلی تربیت دینی موحد شدن مرتبی است که مراتب و مراحل دارد؛ ابتدا باید مرتبی توحید نظری داشته باشد، به این معنا که خداوند را بشناسد و به وحدانیت او قائل شود؛ سپس این توحید نظری در عمل عبادی او متجلی شده، او را بپرستد و از او فرمان بردد که این به معنای توحید عملی است (عیسی پور، ۱۳۹۳). به عقیده بهشتی (۱۳۸۹)، تربیت دینی دو معنای عام و خاص دارد؛ در معنای خاص به جنبه‌های اعتقادی، اخلاقی و عملی اشاره دارد و در معنای عام، ساحت‌های تربیتی شامل عقلانی، زیبایی‌شناختی، سیاسی، بدنی و مانند آن را در برمی‌گیرد. آداب و شئون عبادی نیز در بعد عملی آن می‌گنجد. یکی از مهم‌ترین ابعاد تربیت دینی، تربیت دینی در بعد عملی آن است. این نوع از تربیت ناظر بر پرورش بعد معنوی و ایجاد ارتباط با خداوند است، به عبارت دیگر، در بعد عملی کودک با اعمال و احکام شرعی آشنا می‌شود و آنچه به شکل عملی نشان‌دهنده ارتباط با خداوند است را فرامی‌گیرد و با انگیزه‌ای راسخ در پی انجام آن است (حیدری و همکاران، ۱۴۰۰).

تربیت دینی به دنبال ایجاد تغییرات مطلوب در فرد است از این رو باید دربردارنده ملاک‌ها و معیارهایی باشد که آن را از انواع دیگر تربیت و یا تربیت دینی ناصحیح متمایز سازد؛ که در چهار بعد مؤلفه اعتقادی فکری، ناظر بر اعتقادات و باورهای دینی افراد؛ مؤلفه تجربه درونی، ناظر

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

بر هیجانات درونی انسان در ارتباط با مبدأ جهان یعنی خداوند همانند رجا، خوف، توکل و دعا؛ مؤلفه التزام درونی، ناظر بر انتخاب و پایبندی بر عبودیت و عبادت خداوند؛ مؤلفه عمل، ناظر بر عمل به اعتقادات قابل تمییز است (باقری، ۱۳۸۸). لزوم توجه به مؤلفه‌ها تربیت دینی در نظام آموزشی (آموزش عمومی و آموزش عالی) در دوره کنونی بیش‌ازپیش احساس شده است و نظام آموزشی جوامع گوناگون و الی‌الخصوص جوامع دینی، همواره به دنبال پیگیری مؤلفه‌های تربیت دینی جهت تربیت فردی و اجتماعی، فراگیران است (آیرس، ۲۰۲۰).

برای جامعه‌ای که داعیه‌دار زمینه‌سازی ظهور و تحقق اسلام ناب محمدی است، ضروری و بلکه حیاتی است که نظام‌های آموزشی و به‌تبع آن برنامه‌های درسی آنان در جهت تربیت دینی قرار گیرد تا با طراحی و اجرای یک نظام آموزشی مبتنی بر نیازهای فردی و اجتماعی و مبتنی بر آخرین دستاوردهای حوزه برنامه درسی، در جهت مطلوب حرکت کند (مرزوقی و همکاران، ۱۳۹۸). طراحی نظام تربیتی و برنامه‌ریزی فرایند تربیتی در نظام‌های رسمی تربیت، از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است. دانشگاه‌ها به‌عنوان مرکز عالی رسمی تربیت، برنامه‌های تربیتی خود را بر همین اساس تنظیم می‌کنند. در میان آموزش‌هایی که در دانشگاه ارائه می‌شود، تربیت دینی باهدف ایجاد نگرش مثبت به اعتقادات دینی و سرمایه‌های فرهنگی خودی، تقویت روحیه پاسداری از استقلال کشور، نفی هرگونه ستم‌گری و ستم‌پذیری و تربیت انسان عامل به فضیلت‌های انسانی و اسلامی با شیوه جذاب، طراحی و اجرا می‌شود. مسئولان فرهنگی و متولیان آموزش و تربیت دینی امیدوارند که دانشجویان از طریق آموزه‌های تربیت دینی، شایستگی لازم را برای تقرب به درگاه الهی پیدا کند و تبدیل به انسانی شود که معیارهای دینی و اخلاقی سرلوحه عمل خویش قرار دهد و متعهدانه به وظایف خود بپردازد (محبی و کریمی خویگانی، ۱۳۹۲).

تأکید بر تربیت دینی در دانشگاه و ارتقای سطح آگاهی دینی دانشجویان به‌موازات آموزش تخصصی، در پژوهش‌های مختلف مورد اشاره قرار گرفته است (شمسی، ۲۰۲۰؛ نیرومند، وکیلی، محبی، ۱۳۹۹؛ وفاری زمهریر و همکاران، ۱۳۹۶). هم‌چنین پژوهش‌ها نشان می‌دهد که تربیت دینی و آموزش‌های دینی می‌تواند به‌عنوان یک فاکتور قوی در ایجاد انسجام اجتماعی و برقراری عدالت جمعی باشد (ایسو، ۲۰۲۱). باین‌وجود، پژوهش‌های مختلف بیانگر این است که تربیت دینی در نظام آموزشی به‌زعم تلاش‌های مختلف در جهت نهادینه‌سازی و دستیابی به اهداف، چندان موفق عمل‌نکرده است و عملکردهای دینی فراگیران و هم‌چنین شاخص‌های تربیت دینی مناسب نیست (اکرمی، دلاور و تمسکی، ۱۴۰۰؛ مصباحی، ۱۳۹۹؛ مرزوقی و

---

¹ Ayres

² Shamsaee

³ Easou

دهقانی، ۱۳۹۸؛ عیسی پور، ۱۳۹۳). از سویی ضرورت توجه به تربیت دینی و رفع چالش‌های آن در نظام آموزشی کشور ما مشهود است (باقری، ۱۳۸۸).

ضرورت توجه به تربیت دینی، منجر به بهبود سایر ابعاد تربیتی در نظام‌های آموزشی می‌شود (آپیپودین، ۲۰۲۱). به‌طور کل آموزش و تربیت تحت تأثیر دین است (نیرومند و همکاران، ۱۳۹۹)؛ چنانکه گذشت و اینکه تربیت دینی در دانشگاه و در میان دانشجویان ظرافت‌های خاص خود را دارد و در صورت کم‌توجهی به آن پیامدهای سنگین اعتقادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی در بر خواهد داشت (حسن‌زاده و مشرفی، ۱۳۸۹). باید به برنامه درسی این حوزه در میان دانشجویان توجه ویژه کرد. نواقص زیادی در برنامه درسی تربیت دینی نظام آموزشی کشور گزارش شده است (سلطان احمدی، کیهان، ملکی و یاری، ۱۴۰۰؛ علم الهدی، رضایی و یاری، ۱۳۹۷؛ پاک‌سرشت، ۱۳۹۷).

گسترده‌گی، پویایی و پیچیدگی موضوع تربیت دینی باعث می‌شود که برداشت‌های مختلفی در این زمینه وجود داشته باشد؛

با توجه به آنچه گذشت مشخص کردن نحوه توجه به تربیت دینی در برنامه‌های درسی دانشجویان می‌تواند منجر به برنامه‌ریزی دقیق‌تر در این زمینه شود از این رو در پژوهش حاضر بر آن شدید تا به بررسی الگوی جاری تربیت دینی در برنامه‌های درسی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی بپردازیم. از این رو سؤال اصلی پژوهش این است که برنامه درسی تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی از چه الگوی نظری تبعیت می‌کند؟

روش‌شناسی پژوهش

از آنجایی که هدف پژوهش کشف الگوی جاری تربیت دینی در برنامه درسی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی بود، از این رو پژوهش حاضر از نظر رویکرد جزو تحقیقات کیفی و از لحاظ روش، مبتنی بر مطالعات داده بنیاد (گرندد تئوری) است. در این پژوهش از رویکرد سیستماتیک اشتراوس و کوربین برای نظریه داده بنیاد استفاده شده است. در رویکرد سیستماتیک محقق باید روش و فن مشخصی برای تحلیل در پیش بگیرد و کدگذاری مرحله‌مندی (باز، محوری و انتخابی) را به اجرا درآورد و کار نهایی خود را در الگوی پارادایمی یکسانی ارائه کند (فراستخواه، ۱۳۹۸). جامعه مورد مطالعه این پژوهش کلیه کارگزاران اصلی و خط مقدم دخیل در تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی استان خراسان رضوی بودند؛ که از طریق نمونه‌گیری هدفمند، از نوع ملاک محور، نمونه‌ی مورد نظر انتخاب و نمونه‌گیری تا رسیدن به حد اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت. از این رو مشارکت‌کنندگان در پژوهش شامل ۱۰ نفر از اساتید دانشگاه آزاد اسلامی { ملاک ورود داشتن حداقل پنج سال سابقه خدمت تجربی دانشگاه آزاد اسلامی و تدریس دروس

¹ Apipudin

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

معارف اسلامی^۱، ۸ نفر از دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی {ملاک ورود گذراندن حداقل ۴ ترم تحصیلی در دانشگاه آزاد اسلامی در مقطع کارشناسی و ۲ ترم در مقاطع تحصیلات تکمیلی^۲، ۴ نفر مدیران گروه‌های آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی {ملاک ورود حداقل ۲ سال سابقه مدیریت گروه‌های آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی^۳ بودند. جهت محرمانه ماندن هر کدام از شرکت‌کنندگان در مراحل پژوهش و رعایت اخلاق پژوهشی به هر کدام از آن‌ها یک کد اختصاص داده شد. ابزار گردآوری داده‌ها در این تحقیق، مصاحبه نیمه ساختاریافته است. فرایند تحلیل داده‌های حاصل از متن مصاحبه‌ها نیز با توجه به اهمیت آن در رویکرد نظریه داده‌بنیاد، همزمان با جمع‌آوری داده‌ها طی سه مرحله: الف) کدگذاری باز؛ ب) کدگذاری محوری و ج) کدگذاری انتخابی انجام شد. برای تأمین روایی و پایایی از روش گوبا و لینکلن^۴ (۱۹۸۰) استفاده شد. آن‌ها چهار معیار «قابلیت اعتبار^۵، قابلیت انتقال^۶، قابلیت اتکا^۷ و قابلیت تأیید^۸» را به منظور ارزیابی دقت علمی پژوهش برشمردند (دانایی فرد و همکاران، ۱۳۹۶). درزمینه‌ی قابلیت اعتبار، از روش کنترل اعضاء شرکت‌کننده استفاده شد. درزمینه‌ی قابلیت انتقال، یافته‌ها در اختیار متخصصین قرار داده شد. درزمینه‌ی قابلیت اتکا (قابلیت اطمینان)، از روش توافق بین کدگذاران استفاده شد و درزمینه‌ی قابلیت تأیید مرور و بازخورد هم‌تایان بکار برده شد.

یافته‌ها

محققان برای دستیابی به نظریه برآمده از خصوصیات واقعی الگوی جاری تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی با اطلاع‌رسان‌های کلیدی که تماس نظری و عملی ممتدی با موضوع پژوهش (تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی) داشتند، گفتگو کردند و کوشیدند تا در ساختار درونی ارزش‌ها، نگرش‌ها و تجارب آن‌ها تعمق کنند. درائتای مصاحبه‌ها مفاهیم ظهور می‌یافتند و از مقایسه مفاهیم مقوله‌ها عیان می‌شدند و ذهن پژوهشگران را به قضایا و گزاره‌های مختلفی درباره الگوی تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی سوق می‌دادند. مصاحبه‌های ضبط‌شده پس از پیاده‌سازی، به صورت سطر به سطر بررسی، مفهوم‌پردازی، مقوله-بندی و سپس، بر اساس مشابهاات، ارتباط مفهومی و ویژگی‌های مشترک کدهای باز، محوری و منتخب (طبقه‌ای از مفاهیم) مشخص شدند. برای این کار روش‌های تحلیل اشتراوس و کوربین مورد استفاده قرار گرفت (اشتراوس و کوربین، ۲۰۰۸). این الگو شامل ۷ محور است که در ادامه گزارش شده است.

¹ Guba & Lincoln

² Credibility

³ Transferability

⁴ Dependability

⁵ Conformability

۱- شرایط محوری

مقوله محوری مضمون اصلی پژوهش است که اگرچه از درون پژوهش بیرون می‌آید اما یک مفهوم انتزاعی است (اشتراوس و کوربین، ۱۳۹۰). جهت یافتن پدیده محوری محقق با مقایسه و طبقه بندی مجدد به تغییر، تکمیل، ترکیب و توسعه مقوله‌ها به صورت مستمر پرداخت (اشتراوس و کوربین، ۱۹۹۶؛ کوربین و اشتراوس، ۲۰۰۸). در پژوهش حاضر مرکز ثقل الگوی جاری تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی " ناکارآمدی نظام آموزشی در درونی سازی ارزش‌های دینی " استخراج گردید. نتایج در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱: شرایط محوری تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
ناکارآمدی نظام آموزشی در درونی سازی ارزش‌های دینی	ضعف در برنامه‌ریزی درسی	عدم نیازسنجی در تدوین و برنامه‌ریزی درسی بر اساس نیاز در بخش‌های گوناگون (استاد، ۷)
		عدم توجه کافی به اصول حریت، معرفت و بصیرت، تعقل ورزی و اعتدال در طراحی‌های برنامه تربیت دینی (استاد، ۹).
		عدم توجه به وحدت محتوا و تجارب یادگیری دانشجویان در برنامه‌ریزی درسی (مدیر گروه، ۳).
		عدم توجه به یادگیرنده محوری و توجه صرف به محتوا محوری در برنامه درسی تربیت دینی (دانشجو، ۶).
	ضعف در نگرش سیستمی در تربیت دینی	عدم توجه به ارزشیابی عملکردی و استفاده از چارچوب‌های ارزشیابی سنتی جهت بررسی میزان تقید و درونی سازی ارزش‌ها (استاد، ۳).
		افتراق و عدم یکپارچگی بین نهادهای متولی تربیت دینی و نهادهای آموزشی (استاد، ۶).
		نگاه تک‌بعدی و عدم وجود دید فرارشته‌ای به تربیت دینی و محدودسازی آن در دروس خاص (استاد، ۵).
		عدم استفاده از رویکردهای تلفیقی و کل‌گرا در تدریس دروس مرتبط (مدیر گروه، ۱).
	عدم توجه توأمان به کمیت و کیفیت	ساده‌انگاری و بی‌توجهی نسبت به دروس مرتبط با مقوله تربیت دینی در مقایسه با سایر دروس دانشجویان (استاد، ۴).
		عدم توجه به التزام درونی و عملی در راستای اجرای برنامه‌های تربیت دینی (استاد، ۲).
		استفاده از روش‌های تدریس سنتی بدون توجه به رویکردهای

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
	در اجرا	جدید و فعال آموزش تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی (دانشجو، ۲).
		عدم استفاده از فعالیت‌های پژوهشی و آسیب‌شناسی‌های برنامه درسی در حوزه تربیت دینی پس از اجرا (استاد، ۷).
		عدم توجه به تفاوت‌های فردی و مخاطب‌شناسی در زمینه پیاده‌سازی مؤلفه‌های تربیت دینی (استاد، ۱).

۱-۱ ضعف در برنامه‌ریزی درسی

برنامه درسی به آرمان‌ها، هدف‌ها، محتوا، روش‌های یاددهی یادگیری و شیوه ارزشیابی پیشرفت یادگیری و در مجموع تمام تجارب یادگیری اشاره می‌کند (حاجی‌تبار فیروز جانی و همکاران، ۱۳۹۵). طبق دیدگاه مشارکت‌کنندگان در پژوهش عدم نیازسنجی در تدوین و برنامه‌ریزی درسی بر اساس نیاز در بخش‌های گوناگون، عدم توجه کافی به اصول حریت، معرفت و بصیرت، تعقل ورزی و اعتدال در طراحی‌های برنامه تربیت دینی، عدم توجه به وحدت محتوا و تجارب یادگیری دانشجویان در برنامه‌ریزی درسی، عدم توجه به یادگیرنده محوری و توجه صرف به محتوا محوری در برنامه‌ریزی درسی از جمله کدهای باز این مقوله محوری است.

۱-۲ عدم توجه به نگرش سیستمی در تربیت دینی

به عقیده مشارکت‌کنندگان برنامه تربیت دینی باید با دید جامع و سیستمی به آن نگریسته شود که کارآمد باشد. طبق دیدگاه مشارکت‌کنندگان در پژوهش عدم توجه به ارزشیابی عملکردی و استفاده از چارچوب‌های ارزشیابی سنتی جهت بررسی میزان تقید و درونی سازی ارزش‌ها، افتراق و عدم یکپارچگی بین نهادهای متولی تربیت دینی و نهادهای آموزشی، نگاه تک‌بعدی و عدم وجود دید فرارشته‌ای به تربیت دینی و محدودسازی آن در دروس خاص، عدم استفاده از رویکردهای تلفیقی و کل‌گرا در تدریس دروس مرتبط، ساده‌انگاری و بی‌توجهی نسبت به دروس مرتبط با مقوله تربیت دینی در مقایسه با سایر دروس دانشجویان از جمله کدهای باز محور مذکور هستند.

۱-۳ عدم توجه همزمان به کمیت و کیفیت در اجرا

برنامه درسی اجراشده؛ کلیه فعالیت‌ها و تجربیات کلاس درس و برداشت معلمان از برنامه است که برای رسیدن به اهداف برنامه قصد شده انجام می‌دهند (احمدی، ۱۳۸۵). هنگامی برنامه درسی تربیت دینی کارآمد خواهد بود که هم به کمیت و تعداد و هم به کیفیت آن‌ها توجه شود. طبق دیدگاه مشارکت‌کنندگان در پژوهش و مشاهدات و استنباط‌های میدانی

محمود زارع جعفری زواره ، حسین مومنی مهموئی ، مهدی زیرک...

پژوهشگران یکی دیگر از عوامل محوری عدم توجه به کمیت و کیفیت برنامه‌ها است. در ادامه به نمونه‌ای از بیانات مشارکت‌کنندگان اشاره می‌شود.

۲- شرایط علی

شرایط علی آن دسته از رویدادها و وقایع هستند که بر پدیده‌ها اثرگذارند (اشتراوس و کوربین، ۱۳۹۰). به عبارتی می‌توان گفت شرایط علی، حوادث و اتفاقاتی است که به وقوع یا رشد و توسعه پدیده محوری می‌انجامند. نتایج در جدول شماره ۲ گزارش شده است.

جدول ۲: عوامل و شرایط علی مؤثر بر تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کد باز)
۳ تد ۴	ناتوانی دانشگاه در همکاری بین بخشی	عدم آماده‌سازی دانشجویان در دوره آموزش عمومی (استاد، ۲).
		ناتوانی دانشگاه در پیوند با شرایط محیطی جامعه و وجود افتراق بین شرایط دانشگاه و جامعه (دانشجو، ۷).
		عدم وجود اتصالات لازم بین دانشگاه و نهادهای زمینه‌ساز تربیت دینی (استاد، ۱۰).
		یکپارچگی ضعیف و یا موازی کاری بدون هماهنگی در زمینه تربیت دینی بین نهادهای متولی امر (استاد، ۹).
	ضعف هویت دینی دانشجویان	عدم توجه به الگوسازی جوانان در زمینه دینی و تقلیده‌های افراطی جوانان از الگوهای نامناسب (مدیرگروه، ۲).
		عدم توجه به تبادل فکری و هم‌اندیشی دانشجویان در زمینه مسائل دینی در دانشگاه (دانشجو، ۵).
		عدم آشنایی دانشجویان با بسترهای هویتی و فرهنگ دینی جامعه و قوام تاریخی آن (استاد، ۵).
		عدم التفات دانشجویان به موضوعات تهاجم فرهنگی و دینی (دانشجو، ۳).
		فعالیت ضعیف دانشگاه در زمینه‌های رسانه‌ای به‌منظور ارائه الگو و تأثیرگذاری بر دانشجویان (مدیرگروه، ۴).
		عدم آشنایی دانشجویان با مبانی دینی و فرهنگ اسلامی و در نتیجه تزلزل فکری و عقیدتی ایشان (استاد، ۲ و ۷).
	عدم توجه به‌نظام آموزشی دانشگاهی	عدم توجه به ارتباط افقی و عمودی دروس در زمینه تقویت مبانی دینی دانشجویان (استاد، ۳).
		عدم آشنایی اساتید با شیوه تدریس دروس اعتقادی و عقیدتی و استفاده از روش‌های یاددهی یادگیری سنتی (مدیرگروه، ۲ و ۳).

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کد باز)
	دین محور	استاد، (۹). اکتفا به شیوهای مستقیم و سطحی ارائه مطالب در محتوا و عمل پیرامون تربیت دینی (استاد، ۱۰). عدم توانایی دانشگاه و برنامه‌های درسی آن در راستای گفتمان سازی در جهت تقویت تربیت دینی و برطرف سازی شبهات (استاد، ۶).

تحلیل و بررسی بیانات مشارکت‌کنندگان نشان داد که شرایط و عوامل علی مؤثر بر تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی شامل افتراق بین دانشگاه با بسترهای تربیت دینی، عدم توجه به هویت دینی، عدم توجه به نظام آموزشی دانشگاهی دین‌محور است. در این زمینه مؤلفه‌هایی چون عدم آماده‌سازی دانشجویان در دوره آموزش عمومی، ناتوانی دانشگاه در پیوند با شرایط محیطی جامعه و وجود افتراق بین شرایط دانشگاه و جامعه، عدم وجود اتصالات لازم بین دانشگاه و نهادهای زمینه‌ساز تربیت دینی، یکپارچگی ضعیف و یا موازی کاری بدون هماهنگی در زمینه تربیت دینی بین نهادهای متولی امر، عدم توجه به الگوسازی جوانان در زمینه دینی و تقلیده‌های افراطی جوانان از الگوهای نامناسب، عدم التفات دانشجویان به موضوعات تهاجم فرهنگی و دینی، فعالیت ضعیف دانشگاه در زمینه‌های رسانه‌ای به‌منظور ارائه الگو و تأثیرگذاری بر دانشجویان، عدم توجه به ارتباط افقی و عمودی دروس در زمینه تربیت دینی، اکتفا به شیوهای مستقیم و سطحی ارائه مطالب در محتوا و عمل پیرامون تربیت دینی، عدم توانایی دانشگاه و برنامه‌های درسی آن در راستای گفتمان سازی در جهت تقویت تربیت دینی و برطرف سازی شبهات بود.

در ادامه به نمونه‌ای از نقل‌قول‌های مرتبط با این بخش اشاره می‌شود:

مدیر (۲) در این باره گفت: "ببینید دانشگاه در زمینه تربیت دینی تنها که نیست ما تو جامعه نهادهای زیادی داریم که مخصوص همین کار (تربیت دینی) فعالیت می‌کنند بعضی وقتا ما تو دانشگاه به چی می‌گیم ولی اونا تو جامعه یا نهاد مربوطه به چی دیگه خب دانشجو هم یکپارچگی تو این زمینه نمی‌بینه و بیشتر به شک و شبهه می‌فته"

۳- راهبردها

راهبردها، استراتژی‌هایی هستند که باهدف خاصی برای اداره و کنترل پدیده موردنظر صورت می‌پذیرد (اشتراوس و کوربین، ۱۳۹۰). راهبردها مبتنی برکنش‌ها و واکنش‌هایی برای

محمود زارع جعفری زواره ، حسین مومنی مهموئی ، مهدی زیرک...

کنترل، اداره و بازخورد پدیده موردبررسی هستند. نتایج حاصل از تحلیل این بخش از پژوهش در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳: راهبردهای تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت کنندگان (کد باز)
تربیت دینی راهبردی	فرهنگ سازی تربیت دینی	گسترش فرهنگ امربه معروف و نهی از منکر در دانشگاه (مدیر گروه، ۳).
		استفاده مناسب از فضا و امکانات دانشگاه در راستای آشناسازی دانشجویان با مؤلفه های اعتقادی و کاربست آن ها در زندگی روزمره (استاد، ۱).
		بسترسازی ارتقا و بهبود دانش کاربردی اساتید و دانشجویان درزمینه تربیت دینی (استاد، ۷).
		برطرف سازی کج فهمی ها و بدفهمی های به وجود آمده در مسیر تربیت دینی به وسیله جلسات و ایجاد بسترهای تعاملی (استاد، ۴).
	اعتقاد درونی التزام عملی	دوری و اجتناب از ریا و تزویر با نهادینه سازی ارزش های دینی (استاد، ۴).
		توجه به آموزه های قرآنی و استمرار ورزی به آن در فعالیت های دانشگاه (استاد، ۹).
		توجه به اصل حریت و آزادی و قوه اختیار انسان در مسیر تربیت دینی دانشجویان (استاد، ۵).
		زمینه سازی بروز و ظهور عملی باورهای درونی از سوی دانشگاه (استاد، ۳).
	اعتدال در گسترش و تقویت دینی	توانایی برقراری ارتباط سالم و سازنده استاد با دانشجو (دانشجو، ۱).
		توجه به محبت و مهرورزی در تبلیغ و اشاعه ارزش های اعتقادی (استاد، ۹).
		استفاده از مکانیسم های تشویقی جهت ایجاد گرایش و تمایل به فرهنگ دینی (دانشجو، ۸)
		دوری از افراط و یا سهل انگاری در تدوین فعالیت ها و برنامه های دانشگاه در راستای پیاده سازی فرهنگ دینی (میان روی) (دانشجو، ۴ و ۷).

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کد باز)
	آموزش جامع و چندجانبه	پرهیز و اجتناب از فعالیت‌های قهرآمیز و اجباری در گسترش فرهنگ دینی (استاد، ۶).
		آشنایی اساتید با اصول و مهارت‌های آموزش تخصصی تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی (مدیر گروه، ۱).
		استفاده از تکنولوژی و توجه به جنبه‌های بدیع آن در اشاعه ارزش‌های دینی (دانشجو، ۳).
		توجه به حکمت و تحلیل به‌جای تحکم و تحمیل در آموزش‌های تربیت دینی (استاد، ۱).
		توجه به تفاوت‌های فردی و مخاطب‌شناسی در آموزش و احترام به آن‌ها (استاد، ۵).
		استفاده از ارزشیابی‌های چندگانه جهت اطمینان از تحقق اهداف تربیت دینی (استاد، ۲).
	شبکه‌سازی و تعامل‌گرایی در تربیت دینی	توجه به ابعاد تأثیرگذار بر دانشجویان در زمینه‌های فردی و اجتماعی و اهمیت دادن به آن‌ها در تربیت دینی (مدیر گروه، ۴).
		ایجاد بسترهای تعاملی و ارتباطی مبتنی بر ارزش‌های دینی در بین دانشجویان (استاد، ۶).
		توجه به تعارض رسانه‌ای در زمینه مسائل ارزشی و دینی و برنامه‌ریزی برای رفع آن‌ها (استاد، ۷).
		استفاده از تمام ظرفیت‌های درونی و بیرونی دانشگاه در راستای یکپارچه‌سازی و جهت‌دهی به تربیت دینی دانشجویان (دانشجو، ۸).
پذیرش چندگانگی دینی	جهت‌دهی و برقراری ارتباط لازم با متولیان امر در جهت رشد استعدادهای دینی دانشجویان مستعد (استاد، ۹).	
	احترام به باورها و فرهنگ‌های دینی مختلف در دانشگاه (استاد، ۵).	
	تأکید بر آموزش دینی متناسب با باورهای فرهنگی - عقیدتی دانشجویان (مدیر گروه، ۳).	

تحلیل مصاحبه‌ها و دیدگاه‌های مشارکت‌کنندگان در پژوهش نشان می‌دهد راهبردهای آموزش تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی قرآن را می‌توان در شش مؤلفه محوری مذکور سازمان داد که در ادامه به تشریح هرکدام از این راهبردها خواهیم پرداخت:

۱-۳ فرهنگ‌سازی تربیت دینی: از جمله راهبردهای ارائه‌شده در زمینه آموزش تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی طبق برداشت از مصاحبه‌های به‌عمل‌آمده می‌توان، فرهنگ‌سازی را ذکر کرد. فرهنگ‌سازی به شرایط و جو حاکم بر سازمان به‌طور کلی اشاره دارد که مشتمل بر مؤلفه‌های گسترش فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر در دانشگاه، استفاده مناسب از فضا و امکانات دانشگاه در راستای آشناسازی دانشجویان با مؤلفه‌های اعتقادی و کاربرست آن‌ها در زندگی روزمره، بسترسازی ارتقا و بهبود دانش کاربردی اساتید و دانشجویان در زمینه تربیت دینی، برطرف‌سازی کج‌فهمی‌ها و بدفهمی‌های به وجود آمده در مسیر تربیت دینی به‌وسیله جلسات و ایجاد بسترهای تعاملی بود با بررسی مصاحبه‌های به‌عمل‌آمده مشخص گردید که مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند که در صورتی این فرهنگ‌سازی در دانشگاه و با روش‌های بدور از افراط و تفریط صورت پذیرد مشکل آن مرتفع خواهد شد.

۲-۳ اعتقاد درونی همراه با توجه به التزام عملی: تحلیل نظرات مشارکت‌کنندگان در پژوهش نشان‌دهنده این نکته است که جهت بهبود در آموزش دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی باید بین حرف و عمل وحدت وجود داشته باشد بیشتر این موضوع ناظر بر نقش و مقام الگویی استاد است، در این زمینه طبق نظرات مشارکت‌کنندگان شاخص‌هایی چون دوری و اجتناب از ریا و تزویر با نهادینه‌سازی ارزش‌های دینی، توجه به آموزه‌های قرآنی و استمرار ورزی به آن در فعالیت‌های دانشگاه، توجه به اصل حریت و آزادی و قوه اختیار انسان در مسیر تربیت دینی دانشجویان، زمینه‌سازی بروز و ظهور عملی باورهای درونی از سوی دانشگاه مورد تأکید بود.

۳-۳ اعتدال در گسترش و تقویت دینی: طبق دیدگاه مشارکت‌کنندگان در پژوهش از دیگر شاخص‌های مورد توجه جهت توجه به اعتدال ورزی در زمینه‌های دینی است. این شاخص مشتمل بر مواردی همچون توانایی برقراری ارتباط سالم و سازنده، توجه به محبت و مهرورزی، استفاده از مکانیسم‌های تشویقی، دوری از افراط و یا سهل‌انگاری در تدوین فعالیت‌ها و برنامه‌های دانشگاه در راستای پیاده‌سازی فرهنگ دینی (میان‌رویی)، پرهیز و اجتناب از فعالیت‌های قهرآمیز و اجباری در گسترش فرهنگ دینی است.

۴-۳ توجه به آموزش جامع و چندجانبه: آموزش اصولی و صحیح دینی از جمله راهبردهایی است که به تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی کمک می‌کند. در این زمینه مشارکت‌کنندگان در پژوهش اعتقاد داشتند که ارائه منطقی و توجه به توالی دروس و یا روش‌های تخصصی آموزش دینی از نیازهای اساسی یادگیری این بخش است.

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

۳-۵ شبکه‌سازی و تعامل‌گرایی در تربیت دینی: از دیگر راهبردهای مؤثر بر

موضوع، شبکه‌سازی و تعامل است. شبکه‌سازی باعث می‌شود بتوانیم از ظرفیت افراد مختلف، دانش و تجربه آن‌ها استفاده بهینه ببریم. ذیل این شاخص کدهای ایجاد بسترهای تعاملی و ارتباطی مبتنی بر ارزش‌های دینی در بین دانشجویان، توجه به تعارض رسانه‌ای در زمینه مسائل ارزشی و دینی و برنامه‌ریزی برای رفع آن‌ها، استفاده از تمام ظرفیت‌های درونی و بیرونی دانشگاه در راستای یکپارچه‌سازی و جهت‌دهی به تربیت دینی دانشجویان، جهت‌دهی و برقراری ارتباط لازم با متولیان امر در جهت رشد استعداد‌های دینی دانشجویان مستعد احصا گردید.

۳-۶ پذیرش چندگانگی دینی: از دیگر راهبردهایی که در زمینه تربیت دینی مورد

تأکید مشارکت‌کنندگان در پژوهش بود پذیرش عقاید و مذاهب دینی مختلف در دانشگاه است. در این زمینه احترام به مذاهب و ادیان مختلف و پذیرش آنان به‌عنوان رویکرد دینی زمینه تحول در تربیت دینی دانشجویان را فراهم ساخته و از سویی به انسجام ملی نیز کمک می‌کند.

عوامل زمینه‌ای

عوامل زمینه‌ای نشان‌دهنده یکسری خصوصیات ویژه است که به پدیده‌های دلالت می‌کند و محل حوادث یا وقایع مرتبط با پدیده‌های در طول یک بُعد است که پدیده در آن نهفته است (اشتروس و کوربین، ۱۳۹۰). نتایج حاصل از تحلیل این بخش از پژوهش در جدول ۴ گزارش شده است.

جدول ۴: عوامل زمینه‌ساز الگوی جاری تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
عوامل زمینه‌ای و محیطی	زمینه خانوادگی	میزان اهمیت خانواده به موضوعات و ارزش‌های دینی (دانشجو، ۱، استاد، ۳).
		توجه خانواده به مناسک دینی و مذهبی و شرکت در مراسم دینی (مدیرگروه، ۴).
		پایبندی خانواده به تربیت دینی و استمرار در اجرا سازی آن (دانشجو، ۳، ۵).
	عوامل فرهنگی-اجتماعی	الگوسازی و الگوبرداری از شخصیت‌های مطرح در زمینه زندگی شخصی (استاد، ۸).
		تأثیرپذیری و تأثیرگذاری گروه همسالان و دوستان (دانشجو، ۲).
		میزان پایبندی به اصول دین توسط مسئولان و کارگزاران اجتماعی (دانشجو، ۶ و استاد، ۱۰).
عوامل سازمانی	میزان اهمیت و توجه دانشگاه به مسائل دینی و تربیت دینی در محیط دانشگاه (دانشجو، ۷).	

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
		میزان فعالیت و پویایی تشکل‌ها و انجمن‌های مرتبط با امور دینی و ارزش‌های اسلامی همچون بسیج، کانون‌های فرهنگی و انجمن‌ها در دانشگاه (استاد، ۸).
		فرهنگ حاکم بر دانشگاه و اهمیت‌دهی به ارزش‌های دینی در برنامه‌های مختلف دانشگاه (دانشجو، ۵).
		میزان پایبندی و تقید عوامل و کارکنان دانشگاه به امور دینی در عمل (دانشجو، ۸).
	عوامل آموزشی	میزان توجه به محتوای آموزشی و ارتباط آن با تربیت دینی (مدیرگروه، ۲).
		توجه اساتید به روش‌های تدریس فعال و اجتناب از یکنواختی در آموزش مسائل ارزشی (مدیرگروه، ۳).
		برگزاری کنفرانس‌ها و سمینارهای علمی - آموزشی مرتبط با تربیت دینی در دانشگاه (دانشجو، ۵).
		دعوت از اساتید و متخصصان امور دینی برای آموزش (استاد، ۳).
		استفاده از راهبردهای خودارزیابی در ارزشیابی میزان تحقق تربیت دینی دانشجویان (دانشجو، ۵).

تربیت دینی دانشجویان نه در خلأ، بلکه در شرایط زمینه‌ای شکل می‌گیرد که بر آن اثرگذار است بنابراین توضیح زمینه‌های شکل‌گیری این فضا در دانشگاه به فهم عوامل زمینه‌ای مؤثر بر آن نیازمند است. مقوله شرایط زمینه‌ای همان‌طور که در جدول ۴ ملاحظه می‌شود، شامل عوامل زمینه‌ای و بستری مشتمل بر ۴ بُعد عوامل خانوادگی، فرهنگی - اجتماعی، عوامل سازمانی و عوامل آموزشی می‌شود. در زمینه عوامل خانوادگی میزان اهمیت خانواده به ارزش‌های دینی و پایبندی خانواده به مبانی دینی زمینه‌ساز تربیت دینی دانشجویان است. الگوهای اجتماعی، گروه‌های همسالان و میزان پایبندی کارگزاران اجتماعی به مبانی دینی از جمله عوامل اجتماعی دیگر در زمینه زمینه‌سازی تربیت دینی هستند.

طبق بیانات مشارکت‌کنندگان در پژوهش، عوامل سازمانی از زمینه‌های مؤثر بر تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی است. عوامل سازمانی با مؤلفه‌هایی همچون میزان اهمیت و توجه دانشگاه به مسائل دینی، میزان فعالیت و پویایی تشکل‌ها و انجمن‌های در دانشگاه، فرهنگ حاکم بر دانشگاه و اهمیت‌دهی به ارزش‌های دینی در برنامه‌های مختلف دانشگاه، میزان پایبندی و تقید عوامل و کارکنان دانشگاه به امور دینی در عمل بر تربیت دینی دانشجویان

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

مؤثرند. از دیگر زمینه‌های مؤثر بر تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی عوامل مرتبط با آموزش است. به اعتقاد مشارکت‌کنندگان در پژوهش عوامل آموزشی به دلیل این‌که فضای دانشگاه فضایی آموزشی هست می‌تواند خیلی مؤثر باشد در زمینه‌سازی تربیت دینی برای دانشجویان. در ادامه به بیان نمونه‌ای از نقل‌قول‌های مرتبط با این عوامل پرداخته می‌شود. به‌عنوان نمونه مدیر گروه (۲) بیان داشت: "محتوای آموزشی مرتبط با تربیت دینی در این زمینه ضعیف تدوین شده به نظرم محتوای کتاب‌هایی مثل تربیت اسلامی باید کاربردی‌تر و دارای جنبه‌های برانگیزاننده‌تری باشد تا دانشجو به خودش جلب بکند هرچند از هنر و خلاقیت اساتیدی که این درس‌ها را تدریس می‌کنند هم نمی‌شه گذشت بالاخره اگر استاد خلاقیت به خرج بده می‌تونه دانشجو رو تا حدود زیادی در این درس‌ها یا بقیه موارد مرتبط با دین با خودش همراه بکنه."

۵- عوامل مداخله‌گر (تسهیل کننده)

شرایط میانجی / تسهیل‌کننده‌ها، شامل شرایط ساختاری هستند که موجب تسهیل در زمینه پدیده و راهبردها می‌شوند (استراوس و کوربین، ۱۳۹۰). در جدول شماره ۵ با توجه به دیدگاه مصاحبه‌شوندگان عواملی که موجب بهبود تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی می‌شود ارائه گردید.

جدول ۵: عوامل مداخله‌ای تسهیلگر تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
عوامل مداخله‌گر تسهیل کننده	شبکه‌سازی دانشگاه با نهادهای متولی تربیت دینی	ارتباط و اتصال حوزه و دانشگاه در جهت تبادل اطلاعات و منابع (استاد، ۶).
		ارتباط دانشجویان با طلاب و متخصصین امور دینی (استاد، ۱۰).
		یکپارچگی و انسجام در زمینه تربیت دینی بین نهادهای متولی (دانشجو، ۴).
		ایجاد گروه‌ها و حلقه‌های کندوکاو پیرامون مباحث دینی با حضور دانشجویان (مدیرگروه، ۱).
	توانمندسازی دانشگاه با استفاده از ظرفیت حوزه‌های علمیه در زمینه‌های تجربی (استاد، ۵).	
	اعتبار منابع درسی	منابع و محتوای درسی معتبر در زمینه دروس دینی
		استفاده از مؤاخذ و منابع درسی متعدد در زمینه غنا بخشی به دروس دینی
توجه به استراتژی‌های شبکه‌ای و شبکه‌سازی در منابع درسی تربیت دینی		

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت کنندگان (کدباز)
		دسترسی به کتابخانه‌های و پایگاه‌های علمی معتبر بین‌المللی
	تخصص اساتید	آشنایی اساتید با روش‌های تخصصی آموزش تربیت دینی دانشجویان
		تخصص اساتید در زمینه‌ی روش‌های ارزشیابی مسئله محور و فعال
		توانایی اساتید در شبکه‌سازی تخصصی با سایر اساتید توانمند در زمینه‌ی تربیت دینی
		داشتن رویکرد اخلاقی در راستای علاقه‌مندسازی دانشجویان به نهادینه‌سازی ارزش‌ها توسط اساتید
		داشتن مهارت‌های مدیریت کلاسی

تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی به عوامل مختلفی بستگی داشته و از آن تأثیر می‌پذیرد در میان نظرات مشارکت کنندگان وجود برخی عوامل موجب بهبود این مهارت در دانشجویان می‌شد؛ در این میان با توجه به نظرات مشارکت کنندگان سه محور شبکه‌سازی دانشگاه با نهادهای متولی امر، اعتبار منابع درسی و تخصص اساتید منجر به تسهیل این امر به عقیده مشارکت کنندگان می‌شود. در زمینه شبکه‌سازی دانشگاه در تربیت دینی توجه و ارتباط نهاد دانشگاه با سایر نهادهای ذی‌ربط در زمینه تربیت دینی و ایجاد انسجام در تربیت دینی در بین نهادهای مختلف مورد توجه بود. همچنین از دیگر عوامل تسهیل کننده تربیت دینی استفاده از منابع و مآخذ معتبر در این زمینه است. تخصص اساتید در زمینه رویکردهای آموزش دین، رویکردهای ارزشیابی دینی، شبکه‌سازی تخصصی در تربیت دینی و داشتن مهارت مدیریت کلاس از دیگر عوامل تسهیل کننده تربیت دینی دانشجویان در دانشگاه مورد شناسایی قرار گرفت. در ادامه به نمونه‌هایی از بیانات اشاره می‌شود:

در این زمینه مدیر (۶) که از مدیران ارشد دانشگاه بود بیان داشت: "دانشگاه باید در زمینه تربیت دینی با سایر نهادهایی که در جامعه به این امر می‌پردازند همکاری داشته باشد و از ظرفیت ایشان استفاده کند. به‌عنوان مثال حوزه‌های علمیه با ظرفیتی که از حیث منابع و اساتید متخصص در این زمینه دارند می‌توانند گوشه‌ای از فعالیت‌های تربیت دینی دانشگاه را برعهده گرفته و انجام دهند."

هم‌چنین استاد (۴) معتقد بودند که استفاده از تجهیزات و منابع جدید و به‌روز به توانمندی دانشجویان در زمینه تربیت دینی کمک کرده است. باید دانشجو به محتوا و منابع به‌روز دسترسی داشته باشد تا بتواند پاسخگوی نیازهای کنونی خود باشد.

۶- عوامل مداخله‌گر (محدودکننده)

در بین تجارب مشارکت‌کنندگان، برخی از عوامل سازمانی و انسانی به‌عنوان محدودکننده یادگیری تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی بیان شدند. این عوامل مانع از اثربخشی برنامه‌های مربوط به اهداف پژوهش می‌شوند. نتایج این بخش از یافته‌ها در جدول ۶ گزارش شده است.

جدول ۶: عوامل مداخله‌ای محدودکننده تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
چالش‌های تربیت دینی دانشجویان	چالش‌های روشی	آموزش یکنواخت و بدون استفاده از اهرم‌های خلاقیتی در جهت جذب حداکثری دانشجو (دانشجو، ۲).
		عدم استفاده از روش‌های تدریس مبتنی بر تعامل و گفتگو جهت درونی‌سازی ارزش‌ها دینی (استاد، ۶).
		عدم استفاده از مهارت‌های پروژه‌ای و مبتنی بر مسئله در تربیت دینی (استاد، ۹).
		غفلت از تفاوت‌های فردی دانشجویان و مخاطب‌شناسی در روش‌های تربیتی (دانشجو، ۲ و ۷ و استاد، ۱).
		تأکید و تمرکز بر فعالیت‌های حافظه محور و مستقیم به‌جای سبک‌های غیرمستقیم (استاد، ۵).
		عدم توجه به قوه استدلال و دلیل‌ورزی در روش‌های تبیین دروس و انتخاب محتوا (استاد، ۲).
	چالش‌های کنشی	عدم آراستگی ظاهری و ایجاد جذابیت‌های بصری برای دانشجو توسط اساتید (دانشجو، ۷).
		فاصله و عدم وحدت میان گفتار و کردار توسط دست‌اندرکاران و عوامل دانشگاه (مدیرگروه، ۱).
		عملکرد ضعیف متولیان فرهنگی در زمینه توانمندسازی جامعه دینی (استاد، ۵).
		ریاکاری و عیب‌جویی عوامل و دست‌اندرکاران دانشگاه و عدم تقید قلبی به رفتارهای ظاهری (دانشجو، ۸).
		استفاده از شیوه‌های تحکم و تحمیل به‌جای حکمت و تحلیل در آموزش و عمل به مبانی دینی توسط دست‌اندرکاران (دانشجو، ۹).
		عدم وجود برنامه‌ریزی مستمر و مداوم در ارائه و برگزاری جلسات دینی در سطح دانشگاه (استاد، ۶).

کد منتخب	کد محوری	نمونه بیانات مشارکت‌کنندگان (کدباز)
		وجود فساد و موارد غیراخلاقی در جامعه توسط مسئولان و دست-اندرکاران و متولیان دین (دانشجو، ۱).
		عدم توانایی برقراری ارتباط و ایجاد فضای صمیمانه با دانشجو توسط اساتید و دانشگاه (دانشجو، ۲).
	چالش‌های بینشی	عدم وجود اعتقاد راسخ در عوامل دانشگاه برای نهادینه‌سازی تربیت دینی (استاد، ۷).
		بی‌علاقگی و عدم اشتیاق دانشجویان به مباحث دینی و واجبات شرعی (استاد، ۳).
		تعصب ورزی نسبت به مسائل دینی و دوری از عقل ورزی و اندیشه محوری (مدیرگروه، ۴).
		بی‌توجهی به فاصله نسل‌ها و احتیاجات نسل جدید (استاد، ۶).
		مقاومت و بی‌توجهی به انتقادات و پرهیز از کاربرست انتقادات (دانشجو، ۱).
		کاهش باور به اثربخشی دین و معنویات در زندگی‌های فردی و جمعی (استاد، ۵).

نتایج حاصل از مصاحبه‌ها نشان داد که موانع و چالش‌های آموزش تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی را می‌توان در ۳ دسته اصلی چالش‌های روشی، چالش‌های بینشی و چالش‌های کنشی قرارداد. در زمینه چالش‌های روشی عوامل محدودکننده در زمینه تربیت دینی به روش‌های بکار بسته‌شده در تربیت دینی اشاره دارد، از دیگر عوامل محدودکننده در زمینه تربیت دینی چالش‌های کنشی است در این دسته از چالش‌ها به ابعاد رفتاری و تعاملی در زمینه تربیت دینی اشاره می‌شود. به عقیده مشارکت‌کنندگان شرکت‌کننده در پژوهش بخشی از محدودیت‌های آموزش تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی مرتبط با چالش‌های بینشی است. چالش‌های بینشی به مواردی اطلاق می‌شود که مرتبط با خلیات و بینش فرد نسبت به تربیت دینی است و مشتمل بر عدم توانایی برقراری ارتباط و ایجاد فضای صمیمانه با دانشجو توسط اساتید و دانشگاه، عدم وجود اعتقاد راسخ در عوامل دانشگاه برای نهادینه‌سازی تربیت دینی، بی‌علاقگی و عدم اشتیاق دانشجویان به مباحث دینی و واجبات شرعی، تعصب ورزی نسبت به مسائل دینی و دوری از عقل ورزی و اندیشه محوری، بی‌توجهی به فاصله نسل‌ها و احتیاجات نسل جدید، مقاومت و بی‌توجهی به انتقادات و پرهیز از کاربرست

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

انتقادات، کاهش باور به اثربخشی دین و معنویات در زندگی‌های فردی و جمعی است. در ادامه به نقل قول‌هایی در این باره استناد می‌شود:

استاد (۱) معتقد است: "آموزش یکنواخت و بدون توجه به تفاوت‌های فردی دانشجویان باعث شده که دانشجویان از دروس مرتبط با این حوزه فاصله بگیرند."

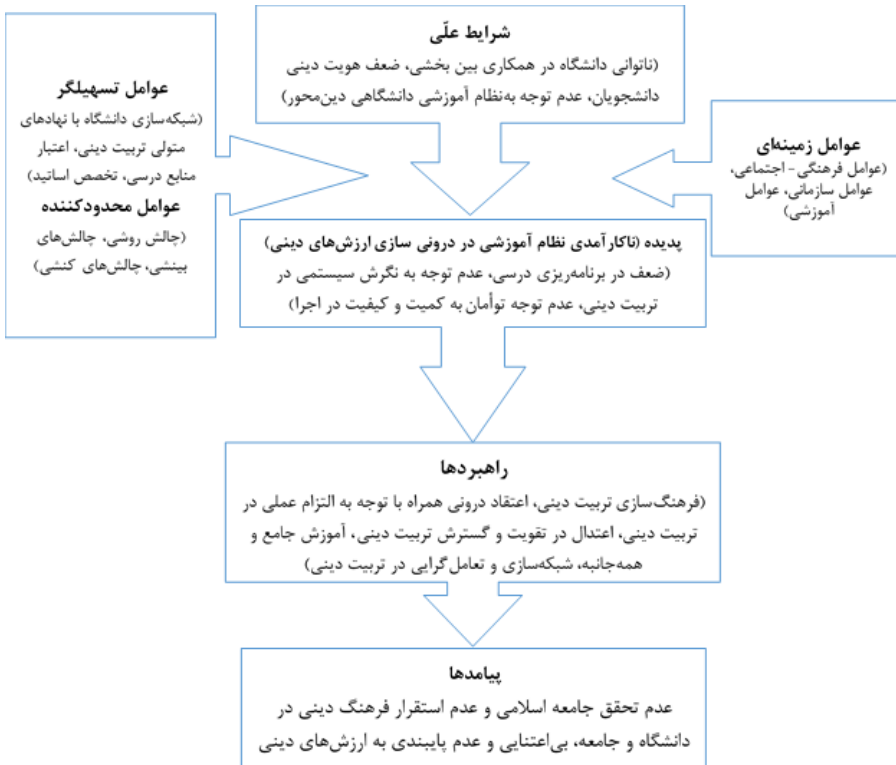
دانشجو (۱) بیان داشت که: "وقتی می‌بینیم که فلان مسئول حالا در دانشگاه ما نه در جاهای دیگر یا در جامعه می‌بینیم که ادعای خدا و پیغمبر دارد ولی اختلاس می‌کند و بیت‌المال می‌خورد خب واقعاً اولش آدم متعجب می‌شه که چطور شد آخه این آدم داشت می‌گفت که دین چی گفته و خدا به چه مواردی تأکید دارد بعد که جاش رسید و تونست بیره به هیچکدوم از اون حرفا اعتنا نکرد! آخه این تناقض‌ها و دورویی‌ها چی گذاشته از جامعه ما به هیچ کس اعتمادی نیست با این وضعیت."

۷- پیامدها

پیامدهای وضعیت جاری الگوی تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی، بی‌اعتنایی و عدم پایبندی به ارزش‌های دینی، عدم تحقق جامعه اسلامی و عدم استقرار فرهنگ دینی در دانشگاه و جامعه است و منجر به کاهش گرایش و علاقه دانشجویان به فعالیت‌های دینی و ارزش محوری بر مبنای دین شده است. این پیامدها، زمینه اتلاف استعدادها، پتانسیل‌ها و منابع انسانی و مالی را فراهم می‌کند که باید مورد توجه ویژه قرار گیرد.

مدل پارادایمی برآمده از داده‌ها

در این بخش مدل ابعاد و محورهای تأثیرگذار در تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی به صورت شماتیک ارائه شده و سعی شده که به کامل‌ترین شکل ممکن بیانگر خلاصه نتایج پژوهش باشد.

شکل ۱: الگوی جاری آموزش تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی

نتیجه گیری

یکی از مباحث مهم در نظام آموزشی کشور تربیت دینی فراگیران متناسب با بافت و زمینه فرهنگی موجود است. این فرآیند در دانشگاه با توجه به ساختار آموزشی موجود در آن دارای اهمیت فزاینده می‌باشد. با توجه به تنوع در نظام آموزش عالی کشور و وجود دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی دولتی و غیردولتی متفاوت رویکردها و برنامه‌های بعضاً متفاوتی در دانشگاه‌ها برای تربیت دینی دانشجویان مورد استفاده قرار می‌گیرد. یکی از دانشگاه‌های بزرگ در کشور ما دانشگاه آزاد اسلامی است که به حق می‌توان آن را بزرگترین دانشگاه در نظام آموزش عالی ایران با توجه به دامنه وسیع واحدهای آن در نظر گرفت. از این رو شناخت رویکردها و برنامه‌های درسی جاری آن منجر به بهبود زمینه‌های آموزشی می‌شود. از این رو در این پژوهش بر آن شدیم به شناسایی الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد اسلامی با استفاده از رویکرد داده بنیاد بپردازیم.

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

با توجه به روش‌شناسی پژوهش که به صورت نظریه‌برخاسته از داده استفاده شد و یافته‌ها در مدل اشتروس و کوربین بازنمایی شد. نتایج نشان داد که شرایط محوری در این پژوهش با توجه به مسئله اصلی پژوهش حول محوریت ناکارآمدی نظام آموزشی در درونی سازی ارزش‌های دینی است. در میان تحلیل و بررسی مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی نشان داد که ناکارآمدی نظام آموزشی در درونی سازی ارزش‌های دینی در برنامه‌های درسی در سه محور ضعف در برنامه‌ریزی درسی تربیت دینی و نگاه سنتی به آن، ضعف در نگرش سیستمی به تربیت دینی و عدم توجه توأمان به کمیت و کیفیت در اجرا مورد سازماندهی قرار می‌گیرد. به عبارت دیگر برنامه تربیت دینی در دانشگاه به صورت ضعیف طراحی می‌شود، نگرش غیرسیستمی به آن وجود دارد و به کیفیت برنامه اجرایی توجه نمی‌شود. یافته‌های این بخش از پژوهش در راستای یافته‌های لافرچی (۲۰۲۰) و حیاتی و همکاران (۲۰۲۰) است.

موجبات علی نیز که مستقیماً به مقوله کانونی تربیت دینی در دانشگاه و ناکارآمدی نظام آموزش عالی در تدبیت دینی می‌انجامد همان‌طور که در جدول ۲ ملاحظه می‌شود از چند مقوله اصلی تشکیل می‌شوند که شامل؛ ناکارآمدی دانشگاه در همکاری بین بخشی در زمینه تربیت دینی و همکاری ضعیف در نهادهای متولی در زمینه مبانی دینی اجتماع است. از دیگر عوامل مؤثر بر وضعیت کانونی موجود ضعف هویت دینی دانشجویان است که برخاسته از ضعف در نگرش دانشجویان در زمینه تهاجم فرهنگی و دینی است. عدم توجه به نظام دانشگاهی دین محور از دیگر عوامل اثرگذار بر وضعیت جاری تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی است که خود مشتمل بر مؤلفه‌هایی چون عدم توجه به ارتباط افقی و عمودی دروس، عدم آشنایی اساتید با شیوه‌های تدریس دروس اعتقادی و عدم توانایی دانشگاه و برنامه‌های درسی آن در راستای گفتمان سازی در جهت تقویت تربیت دینی و برطرف سازی شبهات است. موجبات علی الگوی جاری تربیت دینی برخاسته از شاخص‌ها و مؤلفه‌های فردی، سازمانی (دانشگاهی) و اجتماعی است که رفع آن نیازمند همکاری و نگرش فراسازمانی است. یافته‌های این بخش از پژوهش در راستای یافته‌ای مارین^۳ و همکاران (۲۰۱۸) و آران و نیابکار^۴ (۲۰۱۸) است.

شرایط محیطی - زمینه‌ای به عنوان عامل زمینه‌ای تربیت دینی در برنامه‌های درسی دانشگاهی شناخته شد. عوامل محیطی - زمینه‌ای به عنوان عوامل همبافتی و بی‌واسطه در فرآیند تربیت دینی نقش دارند به عبارت دیگر انسان جزئی از محیط اطراف خود است که در عین تأثیرگذاری بر آن، از آن تأثیر مستقیم می‌گیرد. در پژوهش حاضر مشارکت‌کنندگان به عواملی چون زمینه‌های خانوادگی دانشجویان، عوامل فرهنگی و اجتماعی، عوامل سازمانی و

¹ Lafranchi

² Hayati

³ Marini

⁴ Aran & Nayebkibir

عوامل آموزشی به عنوان زمینه‌ساز تربیت دینی دانشجویان اشاره داشتند. تربیت دینی فراگیران تأثیرپذیر از عوامل مختلفی است که نمی‌توان آن را محدود به عامل و شرایط خاصی کرد؛ در این زمینه باید تمام عوامل را در نظر گرفت و ضمن پذیرش تأثیرات این عوامل بر هم زمینه کاهش ناسازگاری بین این عوامل و همگرایی بیشتر آنان را فراهم آورد. یافته‌های این بخش از پژوهش در راستای یافته‌های جمالی فیروزآبادی و همکاران (۱۳۹۱)، کاتز^۱ (۲۰۱۲) و بری و برویتر (۲۰۱۵) است.

از نظر مشارکت‌کنندگان هر چند تربیت دینی دانشجویان ناشی از موجبات علی و تحت تأثیر شرایط زمینه‌ای می‌باشد ولی در این اثنا نقش عاملیت انسانی و کنشگران را نباید نادیده گرفت. راهبردهایی که جهت بهبود فرآیند تربیت دینی مورد توجه مشارکت‌کنندگان بود را می‌توان در شش دسته؛ فرهنگ سازی در زمینه تربیت دینی در دانشگاه و مراکز آموزشی، اعتقاد درونی به همراه توجه به التزام عملی در زمینه تربیت دینی توسط اساتید و سایر کارگزاران اجتماعی، رعایت اعتدال در گسترش و تقویت دینی دانشجویان، آموزش جامع و همه‌جانبه در زمینه تربیت دینی، شبکه‌سازی و تعامل‌گرایی در تربیت دینی دانشجویان و پذیرش چندگانگی دینی و احترام به ادیان و مذاهب مختلف در آموزش‌های دانشگاهی و فراهم کردن زمینه‌های دوستی بین ادیان مختلف و رفع شبهات موجود دسته بندی کرد. یافته‌های این بخش از پژوهش در راستای یافته‌های آسایدید^۲ (۲۰۲۱) و حیاتی و همکاران (۲۰۲۰) هم‌راستا است.

با توجه به تحلیل مصاحبه‌ها سه عامل شبکه‌سازی دانشگاه با نهادهای متولی تربیت دینی، اعتبار منابع درسی و تخصص اساتید در زمینه تربیت دینی و رویکردهای آموزشی آن تسهیل‌کننده امر آموزش دین به فراگیران هستند. به عبارتی ایجاد همگرایی و برنامه‌های یکپارچه در زمینه تربیت دینی در بین نهادهای متولی تربیت دینی، استفاده از منابع معتبر و مورد قبول و توافق افراد مختلف در زمینه تربیت دینی، استفاده از متون علمی و منابع دینی معتبر در زمینه تربیت دینی دانشجویان و استفاده از اساتید متخصص در زمینه دین و تربیت دینی و آشنا با رویکردهای نوین آموزش دین منجر به بهبود فرآیند تربیت دینی دانشجویان می‌شود. یافته‌های این بخش از پژوهش در راستای یافته‌های حیاتی و همکاران (۲۰۲۰) و بری و برویتر (۲۰۱۵) است.

در بین تجارب و بیانات مشارکت‌کنندگان در زمینه عوامل مُخل و محدودکننده برنامه‌های درسی تربیت دینی دانشجویان سه عامل چالش‌های روشی، چالش‌های کنشی و چالش‌های بینشی قابل شناسایی بودند. چالش‌های روشی بیانگر چالش‌هایی در رویکرد آموزش دین است، در این چالش محورهایی چون عدم استفاده از روش‌های تدریس مبتنی بر تعامل و

¹ Katz

² Assa'idi

الگوی جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد ...

گفتگو، تأکید بر فعالیتهای حافظه محور و عدم استفاده از قوه استدلال و دلیل ورزی در تربیت دینی مورد تأکید و توجه بود. در زمینه چالش‌های کنشی، وجود چالش‌ها در زمینه عدم تناسب کنش‌های انجام شده اجتماع و دانشگاه در زمینه دینی منجر به انحراف برنامه‌های درسی و تعلیم می‌شود. چالش‌های بینشی به نگرش‌ها و باورهای غلط در زمینه تربیت دینی و فاصله نسل‌ها ارتباط دارد. به طور کل در این زمینه باید تربیت دینی را از نظر رویکرد آموزشی، کنش‌ها و بینش‌های موجود در زمینه تربیت دینی مورد بازنگری قرار داد. یافته‌های این بخش از پژوهش در راستای یافته‌های لافارچی (۲۰۲۰) و بیر و بارکوویتس (۲۰۱۵) است.

به اعتقاد نگارندگان برنامه‌درسی مهم‌ترین و شاید شالوده آموزش‌ها در نظام آموزش عالی می‌باشد. این برنامه به همان میزان که می‌تواند زمینه‌ساز تحول در تربیت دانشجویان باشد، به همان میزان نیز در خطر سهل انگاری و مسامحه قرار دارد. مسامحه و سهل انگاری که تنها با توجه به سطوح مختلف برنامه درسی و شکاف بین آن‌ها در میدان عمل قابل لمس و مشهود می‌باشد. تربیت دینی عنصری مهم در برنامه‌های درسی است که وجود آن زمینه تحول در بسترهای زندگی تحصیلی و فردی فراگیران را به وجود می‌آورد. تربیت دینی سازه‌ای است که در نظام تعلیم و تربیت کشور ما با توجه به ایدئولوژی اجتماعی مورد تأکید است از این رو شناخت وضع موجود بسترساز تحول در برنامه‌های درسی جاری در این زمینه خواهد بود.

در این پژوهش سعی کردیم هر چند به مقدار کم با به تصویر کشیدن وضعیت جاری تربیت دینی در دانشگاه آزاد اسلامی و به طور کل نظام آموزش عالی در میدان و بافت دانشگاه از منظر کارگزاران دخیل در آن به شناسایی نقاط کور(نقاط سخت) این سازه بپردازیم تا گامی کوچک در زمینه بهبود این برنامه برداریم. با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد می‌شود:

- در طراحی و تدوین برنامه‌درسی تربیت دینی به مشارکت کلیه گروه‌های ذی‌نفع توجه شود.
- توجه به طراحی برنامه‌درسی تربیت دینی دانشجویان به صورت دیدگاه ترکیبی به جای دیدگاه تفکیکی
- توجه توأمان به کیفیت و کمیت در اجرای برنامه‌های درسی دانشگاه آزاد اسلامی
- شبکه‌سازی در تربیت دینی دانشجویان در بین نهادهای متولی
- توجه به عوامل زمینه‌ای چون خانواده، فعالیتهای آموزشی و فوق‌برنامه در تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی
- توجه به اجرای مطلوب برنامه‌های درسی تربیت دینی در دانشگاه و استفاده از اساتید متخصص در این زمینه

---

¹ Bier & Berkowitz

reference

Addai-Mununkum, R. (2018). Teacher Identity, Positionality and (Mis) Representation of Religion in the Ghanaian School Contexts: Insider/Outsider Case Study Perspectives. *American Journal of Qualitative Research* December, 2(2), 40-59.

Akrami, S. K., Delawar, A., Temski, M. R. (2021). The current state of religious and moral education of students based on the indicators of the transformation document. *Educational Sciences from the perspective of Islam*, 9(16), 126-150. [in Persian].

Alam Al-Hadi, J., Rezaei Dige Saraei, M., Yari, B. (2017). The effect of hidden curriculum components on the religious education of secondary school girls, *Journal of Qualitative Curriculum Research*, 2 (7), 90-121. [in Persian].

Amponsah, K. D., Adasi, G. S., Mohammed, S. M., Ampadu, E., & Okrah, A. K. (2020). Stressors and coping strategies: The case of teacher education students at University of Ghana. *Cogent Education*, 7(1), 1727666.

Aran, H., Nayebkabar, M. (2018). Role of Parents in Religious and Social Education of Children. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU)*. 5(3), 21-34.

Assa'idi, S.A. (2021). Religious Education Curriculum in Indonesian Islamic University in the Digital Age: Incepting Thematic Alquran of Fadlur Rahman, *Journal of Social Studies Education Research*, 12 (3), 294- 311.

Ayres, J. R. (2020). Embracing Vulnerability: Religious Education, Embodiment, and the Ecological Affections. *Religious Education*, 115(1), 15-26.

Bagheri, Kh. (2009). A new look at Islamic education. Volume 2, Tehran: Madrasah Publications. [in Persian].

Berkowitz, M. W. & Bier, M. C. (2015). What works in character education: A research-driven guide for educators. *Character Education Partnership*.

Esau, O. (2021). Towards the decolonisation of religion education in a pre-service education classroom. *British Journal of religious education*, 43(1), 58-67.

Hassanzadeh, O.A., and Mashrafe, H. (2009). Factor analysis of the harmful factors of religious education of students of Islamic Azad University (case study of students of Islamic Azad University, Ahar branch). *Women and Family Studies*, 2(7), 41-60. [in Persian].

Hayati, F. N., Suyatno, M., & Susatya, E. (2020). Strengthening of Religious Character Education Based on School Culture in the Indonesian Secondary School. *The European Educational Researcher*, 3(3), 87-100.

Heydari, N., Beheshti, S.; Delavar, A., and Imani, M. (2021). Compilation of a comprehensive model of child religious education based on

Ibn Sina's educational thought, *Islam and Educational Research Journal*, 12 (2), 25-48. [in Persian].

Isapour, A. A. (2013). Review and criticism of religious education in the fundamental transformation of education. Qom: International Congress of Culture and Religious Thought. [in Persian].

Kiaei, T., Mouszadeh, Z. (2018). Opportunities and threats in the field of religious and moral education of the philosophy program for children. *Scientific Quarterly of Islamic Education*, 13(26), 115-97. [in Persian].

Lafrarchi, N. (2020). Assessing Islamic Religious Education Curriculum in Flemish Public Secondary Schools, *Religions*, 11(2), 110-121.

Marini, A., Safitri, D., & Muda, I. (2018). Managing School Based on Character Building in The Context of Religious School Culture(Case in Indonesia). *Journal of Social Studies Education Research*, 9 (4), 274-294.

Marzooqi, R. E., Jahani, J., Sheikh Al-Islami, R., and Dehghani, Y. (2019). Construction and validation of the religious education evaluation scale of the second year of high school based on the theory of religious education in the local-global space. *Islamic Education*, 14(30), 81-104. [in Persian].

Marzooqi, R., and Dehghani, Y. (2019). Evaluation of religious education of second year high school students: a case study of Shiraz city, *Journal of Applied Islamic Education and Tarbiat*, 4(11), 122-99. [in Persian].

Mesbahi Jamshid, S. (2020). Issues of religious education in virtual space and how to face it, *Research Quarterly on Islamic Education and Education Issues*, 28(48), 87-108. [in Persian].

Mohebi, A., Karimi Khoigani, R. (2012). Investigating social factors affecting the religious education of students of the University of Police Sciences. *Scientific Quarterly, Insight and Islamic Education*, 10(27), 65-77. [in Persian].

Niromand, Z., Mohebi, A., Vakili, N. (2020). Examining the goals of religious education of teenagers, with an uplifting approach. *Research in Islamic education issues*, 28 (49), 155-179. [in Persian].

Pak Sarasht, M. (2017). Examining the position of religious education in the curriculum of religion and life in the second year of high school and its pathology, *Journal of Sociology of Education*, 9 (1), 49-66. [in Persian].

Rahmanpour, M., Mirshah J., Seyed I. (2015). Harms of religious education and providing suitable solutions from the point of view of experts with curriculum planning approach. *Quarterly Research in Islamic Education Issues*, 24(32), 31-52. [in Persian].

Shamsaei, M. (2020). Evaluation of Problem-Based Learning Method for Teaching Islamic Education Courses to Students of Shiraz University of Medical Sciences. *Dinamika Ilmu*, 20(2), 241-253.

Sultan Ahmadi, Z., Kahan, J., Maleki Avarsin, S., Yari, J. (2021). Designing the ideal model of the curriculum of religious education in the preschool period, *Journal of Applied Islamic Education and Training*, 6 (18), 7-30. [in Persian].

Vodjani, F., Heydari, S. (2021). A reflection on the necessity of using "self-evaluation" in the curriculum of religious education. *Scientific Quarterly of Islamic Education*, 16(38), 75-89. [in Persian].

Waqari Zamhrir, Z., Amin Khandaghi, M., Saeedi Rizvani, M., Mohadi Mozal Tousi, M. (2015). Explaining the curriculum of religious education based on task-oriented approach. *Research Journal of Basics of Education and Psychology (Educational and Psychological Studies of Mashhad)*, 6(2), 82-106. [in Persian].

Addai-Mununkum, R. (2018). Teacher Identity, Positionality and (Mis) Representation of Religion in the Ghanaian School Contexts: Insider/Outsider Case Study Perspectives. *American Journal of Qualitative Research* December, 2(2), 40-59.

Amponsah, K. D., Adasi, G. S., Mohammed, S. M., Ampadu, E., & Okrah, A. K. (2020). Stressors and coping strategies: The case of teacher education students at University of Ghana. *Cogent Education*, 7(1), 1727666.

Aran, H., Nayebkabir, M. (2018). Role of Parents in Religious and Social Education of Children. *International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding (IJMMU)*. 5(3), 21-34.

Assa'idi, S.A. (2021). Religious Education Curriculum in Indonesian Islamic University in the Digital Age: Incepting Thematic Alquran of Fadlur Rahman, *Journal of Social Studies Education Research*, 12 (3), 294- 311.

Ayres, J. R. (2020). Embracing Vulnerability: Religious Education, Embodiment, and the Ecological Affections. *Religious Education*, 115(1), 15-26.

Berkowitz, M. W. & Bier, M. C. (2015). What works in character education: A research-driven guide for educators. *Character Education Partnership*.

Esau, O. (2021). Towards the decolonisation of religion education in a pre-service education classroom. *British Journal of religious education*, 43(1), 58-67.

Hayati, F. N., Suyatno, M., & Susatya, E. (2020). Strengthening of Religious Character Education Based on School Culture in the Indonesian Secondary School. *The European Educational Researcher*, 3(3), 87-100.

Lafrarchi, N. (2020). Assessing Islamic Religious Education Curriculum in Flemish Public Secondary Schools, *Religions*, 11(2), 110-121.

Marini, A., Safitri, D., & Muda, I. (2018). Managing School Based on Character Building in The Context of Religious School Culture(Case in Indonesia). *Journal of Social Studies Education Research*, 9 (4), 274-294.

Shamsaei, M. (2020). Evaluation of Problem-Based Learning Method for Teaching Islamic Education Courses to Students of Shiraz University of Medical Sciences. *Dinamika Ilmu*, 20(2), 241-253.